

Araştırma Makalesi • Research Article

SABRİ F. ÜLGENER'İN "İKTİSADÎ ÇÖZÜLMENİN AHLAK VE ZİHNIYET DÜNYASI" ESERİ HAKKINDA BİR İNCELEME

A Study on Sabri F. Ülgener's Work Titled "The Moral and Mental World of Economic Dissolution"

Dr. Muhammed Dağ

ORCID: 0000-0002-3719-9100 /Sağlık Bilimleri Üniversitesi.

MAKALE BİLGİSİ

ÖZ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 03 Şubat 2021

Kabul tarihi: 17 Mayıs 2021

Anahtar Kelimeler: Sabri F. Ülgener, Zihniyet, İktisadi Gerileme, Max Weber, Sombart.

İktisat tarihçisi Sabri F. Ülgener, farklı disiplinlerle ilgilenmiş, farklı bilim dallarında eğitim görmüş bir sosyal bilimcidir. Ülgener, Türkiye'de kapitalist gelişmeye ulaşmama, girişimcilik kültürünün gelişmemesi, iktisadi gerileme ile zihniyet arasında ilişkinin boyutu ve kapsamı üzerinde özellikle durmuştur. Dönem ile ilgili edebi ve dinsel kaynakları kullanan Ülgener, iktisat ahlakı, iktisadi zihniyet ve çözümler kavramlarını inceler. Batı dünyasının ilerlemesine karşılık Doğu dünyasının yaşadığı iktisadi gerilemenin maddi ve manevi nedenlerinin birlikte önemsemesi gerektiğini savunur. Ülgener'e göre Osmanlı'nın gerilemesi siyasi ve askeri olmaktan ziyade, daha çok fikri, sanatsal ve eğitim bakımından bir orta çağ ahlakına dönüşmekle ilgiliydi. Orta çağ ahlakı, kapalı bir yaşam biçimini dayatır. Ekonomik gerileme, ahlak ve zihniyetle yakından ilgilidir. Bu çalışmada Ülgener'in İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası başlıklı eseri merkezinde ekonomik gerileme, girişimcilik kültürünün gelişmemesinin zihniyet kökleri ve bunların sonuçları üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Article history:

Received: 03 February 2021

Accepted: 17 May 2021

Keywords: Sabri F. Ülgener, Mentality, Economic Decline, Max Weber, Sombart.

Economic historian Sabri F. Ülgener is a social scientist who interested in different disciplines and educated in different sciences. Ülgener focused on, in Turkey, inability to achieve capitalist development, particularly the extent and scope of the relationship between economic decline and mentality. Using literary and religious sources related to the period, Ülgener examines the ethics of economy, economic mentality and dissolution concepts. He argues that, despite the progress of the Western world, the material and moral reasons of the economic decline experienced by the Eastern world should be taken into account together. According to Ülgener, the decline of the Ottoman Empire was more about turning into a medieval morality in terms of intellectual, artistic and educational rather than political and military. Medieval morality imposes a closed lifestyle. Economic decline is closely related to morality and mentality. In this study, in the center of Ülgener's work titled "(İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası) The Moral and Mental World of Economic Dissolution", economic decline, the mentality roots of the failure of the entrepreneurial culture and their consequences were tried to be emphasized.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: muhammeddag@gmail.com.

GİRİŞ

1951 yılında yayımlanan *İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri* başlıklı eserin gözden geçirilmiş ikinci baskısı niteliğindeki "İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası" önemli bir zihniyet çalışmasıdır. Ekonomi, gerileme, buhran ve zihniyet gibi alanlarda eserler kaleme alan Sabri F. Ülgener (1911-1983), bu çalışmasında Doğu dünyasının özelde Osmanlı'nın iktisadi zihniyetinin kaynakları ve bunun toplumsal sonuçları üzerinde durur. Bu konudaki araştırmasını yaparken Batı dünyasındaki ekonomik pratikler, ahlak ve zihniyet üzerine de eğilen Ülgener, Osmanlı-Türk zihniyetinin tarihsel köklerine uzanır. Bir başka deyişle Osmanlı'yı, kendi içinde incelemeyi, sık sık Batı dünyasıyla da karşılaştırır. Ülgener bir yönüyle Osmanlı'nın ahlak ve zihniyet köklerine ulaşabilmek için Osmanlı'nın dışına uzanır. Ülgener'in yaptığı bu karşılaştırma sonucunda Batı'da sürekli ekonomik ilerleme söz konusu iken Doğu dünyasında ise tersine bir gerilemenin söz konusu olduğu bir netice ortaya çıkar. Ülgener'e göre Doğu'nun veya Osmanlı'nın XV. ve XVI. yüzyılları ortaçağlaşmış bir dünyadır. Osmanlı'nın iktisat ahlakı ve iktisadi zihniyeti ile çözülme devri arasında bağlantılar mevcuttur. Bir başka deyişle normlara, hareketlere ve davranışlara yön veren ahlak ve zihniyet ile ekonomik ve sosyal gerileme arasında bir ilişki söz konusudur.

Bu çalışmanın ilk bölümünde Ülgener'in düşüncelerine kaynaklık eden, kendi zihniyet dünyasını besleyen ve böylece genelde tüm eserlerini, özelde "İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası"nı etkileyen aile ve eğitim hayatına odaklanmıştır. Bir sonraki bölümünde ise "İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası"nın temel sorunları, bu sorunların ele alınış tarzı incelenmiş, Ülgener'in zihniyet, çözülme, ortaçağlaşma kavramlarına yüklediği anlamlar üzerine durulmuştur. Ülgener'in özellikle Werner Sombart, Alexander Rüstow, Max Weber ile kurduğu bazı düşünsel ilişki ve mesafeler üzerine de eğilmiştir.

Ülgener'in Kişisel Zihniyet Dünyasının Kökenleri

"Geçmiş asırların, zihniyeti üstünde durmak ve düşünmek bir bakıma, kendi iç dünyamızın köklerini açığa koymak oluyor" (Ülgener, 1981b: 207).

Osmanlı Devleti'nin son yıllarına çocukluk çağında şahit olan Ülgener, bazı yazarlara göre iktisadi tarih alanında önemli eserler bırakmış bir iktisatçı ve sosyal bilimci olup yaşam biçimini de eserlerine yansıtmış bir düşünürdür (Torun ve Duran, 2001: 63). Önce öğrencisi, daha sonra asistanı olan Tevfik Ertüzün'e göre Ülgener, John Stuart Mill'in (1806-1873) "sadece iktisatçı olan iyi bir iktisatçı değildir" sözüne uygun olarak yaşamını kurmuştur. O sadece bir iktisatçı değil, iktisat felsefecisi, kültür bilimcisi, sosyolog, sosyal tarihi ve bir metodologdu. Ülgener tüm çalışmalarında bütün bu boyutları bir orkestra bütünlüğü içinde birleştirmiştir (Ertüzün, 1987: 13). Bununla birlikte, Ülgener'in çok yönlü bilgi ve birikimi salt kitaplardan kaynaklanmaz. Zira hayatının farklı evrelerinde, değişik kültür, inanç ve yaşam tarzına sahip insanlar içinde bulunmuş, farklı görüşlere sahip kişileri tanımıştır. Mayıs 1911 yılında bir dergâhta dünyaya gelen Ülgener'in doğum yeri, aile ve yakınlarının yaşam biçimi ile dünya görüşü, Ülgener'in ileride tasavvufi düşünceyle toplumun yaşadığı iktisadi ahlak ve zihniyet arasındaki bağı kurmada etkili olmuştur. Gerçekten de Nakşibendi şeylerinden olan dedesi İsmail Necati Efendi ile babası Mehmet Fehmi Efendi tarikat ahlakıyla yetişmiş, yaşamlarını tasavvufa adanmış, zaman zaman dini vaazlar da vermiş, dinsel inanç ilkeleriyle yaşam tarzlarını birleştirmiş kişilerdir (Torun ve Duran, 2001: 64). Ülgener'in çocukluk çağının bu yaşam tarzından etkilenmemesi en azından kültürel ve entelektüel bilgi, birikim açısından bu kültürden uzak durma ihtimali çok düşüktür. Gerek babasının gerekse de dedesinin sosyal çevresinde, dini bilgilerinden dolayı önemsendiği ve saygı gördüğü anlaşılmaktadır. Dinsel sohbetlerin yapıldığı ortamlara yabancı olmayan Ülgener, dedesinin ve babasının kurduğu yaşam biçiminden dolayı tasavvufi hayatı da daha yakından tanır. Babası Mehmet Efendi, İstanbul Darülfünun İlahiyat ve Hukuk Fakülteleri ile Mekteb-i Mülkiye'de fıkıh ve mecelle dersleri vermiş, Cumhuriyetin ilanıyla medresede görevi sona ermiş ve yapılan seçimle İstanbul Müftülüğü'ne atanmıştır (Sayar, 2011: 13-14). Özetle, Ülgener geniş anlamda din, özel anlamda

tasavvuf-tarikat zihniyet ve ahlakının iktisadi yaşamdaki yansımaları veya somut bireysel ve toplumsal örnekleri ilkin kendi ailesinden, sonraları ise üniversite yaşamından edinmiştir.

Ülgener, Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra 1936'da yeni kurulan (İstanbul Üniversitesi) İktisat Fakültesi'ne geçmiş, 1941'de doçent, 1951'de ise profesör olmuştur. Üniversitede 2. Dünya Savaşı'ndan dolayı Almanya'dan gelen Gerhard Kessler (1883-1963), Alexander Rüstow (1885-1963), Fritz Neumark (1900-1991) gibi Alman hocalarından Batı iktisadi yaşam tarzının alt yapısını, hammaddesini öğrenmeye çalışmıştır. Bu hocalarının derslerinde tercümanlık yapması da Ülgener'in bu öğrenme sürecine önemli katkılar sağlamıştır. Gerçekten de örneğin Neumark'ın sadece kitap ve makalelerini değil, derslerini, konferanslarını Türkçe'ye çevirdi. Aynı zamanda hocası Neumark'ın Türkçe öğrenmesine yardımcı oldu (Sayar, 1998: 56). Ülgener'in çevirisini yaptığı Neumark'ın *Maliye Siyasetinin Milli Hususiyetleri*'nde bir ülkenin başka bir ülkenin başarılı kurumlarını örnek alıp uygularken mutlaka ülkenin özgün koşullarını hesaba katması gerektiğini, kurumların, düzenlemelerin ülkenin ve milletin özelliklerine uygun hale getirilmesine (Neumark, 1938: 375) yönelik fikirler Ülgener'i etkilemiştir. Feridun Yılmaz'a göre Ülgener büyük ölçüde Alman düşünce dünyasının etkisiyle zihniyet araştırmalarına yönelmiştir. Türkiye'nin kapitalistleşmeme problemini cevabını bu araştırmalar dahilinde vermeye çalışmıştır. Ülgener'e göre Alman romantizmi ve Alman Tarihçi Okulu'nun etkisiyle iktisat tarihi araştırmaları milli ve mahalli özellikleri incelemenin gereğini öne çıkarmışlardır (Yılmaz, 2011'a: 87). Max Weber'in (1864-1920) yaklaşımlarından yararlı olsa da Ülgener'in Doğu ve Osmanlı'nın iktisadi ahlak ve zihniyetini ele alırken Weber'den de bağımsız ve zaman zaman eleştirel fikirler geliştirmesinde bu düşünceler yön vermiştir. Bir diğer ifadeyle "Weber sosyolojisinin epistemolojik temellerinden hareket etse de bize ait bir iktisadi zihniyet dünyasının köklerini" (Ayan, 2011, s. 183) aramıştır. Ülgener, modern iktisat bilimini kültürel farklılıkları göz ardı ettiği için ciddi eleştirilerde bulunmuş, bu paralelde Doğu insanını Batı insanından ayıran şeyin zihni farklılıklar olduğunu savunmuştur (Çatalbaş, 2017: 36). Weber'in İslâm hakkındaki yargılarını da eleştiren Ülgener, İslam (norm) ve iktisat zihniyeti (reel) ayrımını yaparak, İslam'ın kendi geleneği içinde çalışmaya, kazanmaya ve harcamaya önem veren zihniyet ve güdüleri bulunduğunu savunmuştur. Özünde İslâm'ın şehirlerarası ticaretin ve büyük tacirlerin dini olduğunu ancak buna rağmen İslam dünyasında kapitalistleşmemenin asıl nedenin iktisat zihniyetini kuşatan Bâtini tasavvuf akımların olduğunu düşünmüştür. Ülgener için Osmanlı'da sınırlı da olsa ilk ve öz İslam'ın çalışma ve kazanma ilkelerini benimseyen Melamilerin varlığı önemlidir (Dinçaslan, 2017: 84). Yine de hocası Neumark için Weber'in araştırmaları Ülgener'i fazlasıyla cezbetmiştir. Özellikle din sosyolojisi çalışmalarıyla alakadar olmuş ve bu çalışmaları bazı yönlerden tamamlamıştır (Tuna, 2011: 454).

Özetle Neumark olmak üzere fakülte'deki Alman hocalar, Ülgener'in düşünce hayatını etkilemiş, gelecekte yazacağı eserler için ilham kaynağı olmuştur. Bu yazarların etkisi Ülgener'in pek çok eserinde hissedilmektedir. (Torun ve Duran, 2001: 65). 1933 yılına Almanya'dan ayrılıp İstanbul Üniversitesi'nde 1950 yılına kadar çalışan Alexander Rüstow'un 1963 yılında vefatı üzerine Ülgener, Alexander Rüstow: *Bir Fikir ve Aksiyon İnsanın Arkasından* başlıklı bir yazı kaleme alır. Ülgener'e göre Rüstow'un tarih ve toplumla ilgili anlayışı, okuyucuyu kadere boğun eğmeye zorlayan teslimiyetçi bir ruhun değil, geleceğe ümit ve cesaretle bakan öğretici bir karakterin ürünüdür. "Köklü, cesaretli birtakım reformlarla bilakis kurtuluş ve yükselişini müjdeleyen ses, karanlıkta bocalayıp duranlarımıza yol göstermekte devam edecektir" (Ülgener, 196: 32). Rüstow'un Ülgener'in Alman Tarihçi Okulu'na yönelmesinde ve Werner Sombart (1863-1941) ile Max Weber'i tanınmasında etkisi büyüktür (Sayar, 2012: 289). Ülgener'in girdiği yolda karşılaştığı zorlukların aşılmasında Alman hocalarının rolünün inkâr edilemeyeceğini belirten Ahmed Güner Sayar'a göre "İktisadi zihniyetin adımlanması zor, zemini kaypak yollarında Weber ve Sombart'ın eserlerinin aydınlatıcı gücü yanında, hocası Alexander Rüstow'dan dinledikleri de zihniyet araştırmalarında, kafasında kurmaya çalıştığı 'Türk-norm'u için büyük katkılar sağladı" (Sayar, 1998: 61-64). Alman Tarihçi Okulu, toplumlarını tarihini de dikkate alan bir iktisadi anlayış içindeydi. Ülgener, Alman Tarihçi Okulu'nun savunduğu gibi dinden kaynaklı inanç faktörlerin iktisadi olayları açıklamada dikkate alınmasının gerekliliğini savunmuştur (Hepvar, 2017: 5). İktisadi problemlerin daha iyi anlaşılması için iktisadi zihniyetin tanınması gerektiğini düşünen Ülgener

(Ateş, 2011, s. 468), Ahmet Yörük'e göre de Alman Tarihçi Okulu'nun ve özellikle Sombart ve Max Weber'in etkisi altında yetişmiş, eserlerinin pek çoğunun bu şekilde yazmıştır (Yörük, 2011: 461).

Yurt dışında bulunan bazı üniversitelerde (Müni, Colombia Üniversiteleri) de dersler veren Ülgener, böylelikle Batı'yı artık sadece kitaplardan veya Avrupa'dan gelenler vasıtasıyla değil, bizzat kendisi tahlil ederek tanımış, değerlendirebilmiştir. Ülgener, çocukluk ve gençlik yıllarında kendini oldukça etkileyen ortamlarda yetişmiştir. Çocukluğunda Ülgener'in almış olduğu dini eğitim veya terbiye, Osmanlı Devleti'nin zor günlerine bizzat tanık olması, dedesi ve babasının saray ziyaretleri, Ülgener'in zihninde bazı fikirlerin meydana gelmesinde etkili olmuştur. Cumhuriyet'in ilanı, üniversite reformları gibi birçok inkılabı şahit olmuştur. Tüm bu gelişmeler eserlerini de etkilemiştir (Torun ve Duran, 2001: 66). Ertüzün'e göre de "aile ve üniversite" Ülgener'in düşünce dünyasını şekillendiren iki temel unsurdur. Yetiştirdiği aile ocağında yapılan sohbetler, tartışmalar içinde devrin önemli fikir, ilim, sanat adamlarının içinde büyümüş, böylece Doğu ve İslam'ın birçok meselesi hakkında fikir edinmiştir. Üniversitede ise Batılı hocaların aracılığıyla Batı dünyasını tanımıştır. Böylece bir yandan kendi öz kültürünün bileşenlerini tanımış diğer yandan Batı ilim ve kültürünü yakından öğrenmiştir (Ertüzün, 1987: 14). Özetle, Ülgener gerek yaşam tarzı gerekse de fikri olarak beslendiği aile hayatı ile tüm eğitim hayatı boyunca edindiği Batı kültür ve yaşam tarzını birini diğerinin önüne geçirmeden veya bu iki unsuru birbirlerinin karşıtıymış gibi görmeden yaşamış ve ilmi hayatını da buna göre şekillendirmiştir. Onun ilmi hayatta yapmak istediğinin ne olduğunu Ahmet Güner Sayar şu şekilde açıklamaktadır:

"Sabri Ülgener bir Türk akademisyeni olarak Alman hocalardan aldığı ışıkla zoru başarmak, mevcut iktisat literatürüne damgasını vuran amiyane iktisat bilgisinden sıyrılıp bir metoda dayalı iktisat bilgisine ulaşmak arzusundaydı. O bir Osmanlı mirası olan toplumsal ataletin köklerini kuşatmak istiyordu. Ortada bir mesele vardı ama bunu çözüme ulaştıracak sağlıklı bir metot anlayışıyla tespit edebileceği bir norma sahip değildi. Alman hocalarla yaptığı sohbetler onu Weber'e götürdü. Weber'in Protestan ahlakı ile kapitalizmin doğuşu arasında köprüyü benimsedi. Artık ne yapacağı kafasında şekillenmeye başlamıştı. Model kurmada Weber'in ayak izlerini sürerek anlamaya dayalı yöntemle kapitalistleşememe olgusunu Osmanlı asırlarında araştırmak onun hayatı boyu sürdüreceği akademik proje olacaktı" (Sayar, 2006: IX).

En nihayetinde denilebilir ki Ülgener, iktisadi hayatın kültürel boyutlarının oluşma nedenlerini metotlu bir şekilde araştırmaktadır. Bu metot, Weber'in Protestan ahlakı-özelde Kalvenizm- ile iktisadi hayat arasında kurduğu ilişkinin örnek alındığı bir metottur. Sayar'a göre Weber'in üzerinde durduğu gibi din ile ekonomi arasında belirli bir etkileşim alanı bulunmaktadır. Böyle bir düşüncenin ortaya çıkarılması çok önemli bir sosyolojik meseleyi gün ışığına çıkarmıştır. Sadece Osmanlı-Türk tarihiyle ilgili olan ve İslam fıkhiğine ait kaynakları değerlendirmede usta olan Ülgener, Weber'in dinler tarihine açıldığı yolda onun yapamayacağı bir projeyi tamamına erdirdi (Sayar, 1998: 256-298). Yine de Weberci metoda başvuran Ülgener için iktisadi gerileşimiz hiç şüphesiz ki gerçektir. Her şeyin bir nedeni olduğu da hakikatse, bu söz konusu iktisadi geriliğin de nedeni olmalıdır. Bu nedenin keşfi sayesinde iktisadi gerileşimizin ilacı bulunabilir.

"İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası"nın Kaynakları, Kavramları ve İçeriği

Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* çalışmasında her şeyden önce iktisadi ahlak ve zihniyetin nasıl tespit edilebileceğine yönelik bir soruyla işe başlar. İktisadi ahlak, uyulması istenen normların ve davranış kurallarıdır. Tavır ve davranışlar üzerine doğru, yanlış, iyi kötü vb. yargılayıcı hükümleri ortaya koyar. İktisat zihniyeti ise kişinin davranışında sürdürdüğü, değer ve davranış biçimine dönüştürdüğü, fiili gerçeklik kazandırdığı durumdur. Kısacası biri olması gerekeni, diğeri halen olanı belirtir (Köksal, 2011: 299). Ülgener'e göre herhangi bir çağın zihniyetini tespit eden kaynaklar, seyahatler sonucunda ortaya çıkan bilgiler, dolaylı notlar, hukuk mevzuatları gibi malzemeler olduğu kadar bazen döneme ait şiirler, hikâyeler ve diğer edebi eserlerdir. Araştırmanın önce hudutları belirlenmeli, sınırları çizilmeli sonra kaynakların-vesikaların-cinsi (hikâye, şiir, mesnevi, seyahatname) ortaya konulmalıdır. Değişik kaynaklara başvuruldukça bir dönemin zihniyeti hakkında

daha fazla doğru bilgi edinme olanağı artar. Ancak Ülgener başvurulan kaynaklar hakkında özellikle ayırım yapar:

Ülgener, her ne kadar tezinin temelinde din ve tasavvuf temelli zihniyet analizi bulursa da sonuç itibariyle tasavvufun etkisi ile oluşan zihniyetin nerelerde gözle görülür hale geldiği ile de ilgilenmekte ve çizmeye çalıştığı portrenin izdüşümlerini tasavvuf harici alanlarda yer alan taban kaynaklı eserlerde de aramaktadır. Önemli olan halka sirayet etmiş, içselleştirilmiş, bir ahlak haline gelmiş ve pratikte karşılığı olan zihniyet ile temas etmektir; tavanda şekillendirilmeye çalışılan ideal anlamdaki ahlakı ele almak değildir. Tavanda şekillendirilen bu fikirlerin kitleye hangi yoldan, nasıl bir tarihsel seyir içinde ve ne kadar değişerek aksettirildiğini ve folklor, sanat, edebiyat, deyiş, özdeyiş, atasözü ve gündelik kullanımlara nasıl yansıdığına keşfedilmesi zihniyet araştırmacısı için en temel uğraştır. İktisadi zihniyet araştırmacısının kaynakları tavanın ortaya çıkardığı seçkin eserlerden ziyade halkın kullanımına daha açık olan bu tür eserlerden oluşmalıdır (Ortaköy, 2014: 89).

Ülgener için dine veya zihniyete dayalı iktisadi bir araştırmada sadece esnafalara ait fütüvvetnâmeleri değil, Kur'an, tefsir, fıkıh kitapları da dikkate alınmalıdır. Orta çağ zihniyetine ait kaynaklar ele alınırken temel olarak bazı faktörler göz önünde tutulmalıdır. Öncelikle yanılma ihtimali her zaman göz önünde bulundurulmalı, kaynakların tetkikinde dikkatli olunmalıdır. Seyyahların bazı anlatımlarında abartabileceklerini, örneğin fütüvvetnâmeler gibi kaynakların da genelde olanı değil olması gerekeni anlattığını hatırdan çıkarmamak gerekir. En güvenilir yolun değişik vesikaları birbirleriyle karşılaştırmak olduğu da hatırlanmalıdır.

Ülgener bir iktisadi zihniyet araştırmasında olması gerekenleri sıraladıktan sonra ortaçağlaşma kavramına değinir. Statik bir "orta çağ" kavramı yerine bir hareketi, süreci ifade eden, daha dinamik bir niteliğe sahip olan ve tarihsel olarak belli bir başlangıç ve son gerektirmeyen ortaçağlaşma kavramını bilinçli olarak tercih eder (Tak, 2017: 307). Bu durumda diyebiliriz ki modern ve içinde bulunduğumuz zaman diliminde de ortaçağlaşmış devletlerden ya da toplumlardan söz edilebilir. Zira Ülgener için orta çağ değerlerine dönüş anlamına gelen ortaçağlaşma (Ülgener, 1981b: 15) belli bir dönemden ziyade bir yaşama sitalini ifade eder. 13.-14. yüzyılda Batı'da orta çağın özellikleri yavaşça ortadan kalkarken, genelde Doğu'da özelde Osmanlı İmparatorluğu'nda varlığını devam ettirmiştir (Yılmaz, 2011b: 63). 15. ve 16. yüzyıllarda coğrafi keşiflerle birlikte dünya ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik kıyılarına doğru yön değiştirmesiyle Osmanlı toplumunda bir ortaçağlaşma süreci başlamış, ekonomik yaşamda kapanma ve batini tasavvufa yönelme eğilimi oluşmuştur. Bu eğilimle birlikte Osmanlı toplumunda iktisadi zihniyette durgunluk ve âtil bir yaşam üslubu kökleşmiştir (Özkiraz, 1999: İ). Ülgener'e göre her şeyden önce Osmanlı gerilemesi esasen bir ortaçağlaşmadır. Bu ortaçağlaşma aynı zamanda bir zamanlar Batı dünyasını gerilmesine neden olan zihniyettir (Bıyıklı, 2019: 42). Osmanlı'daki bu gerileme siyasi ve askeri olmaktan ziyade, fikri, sanatsal ve eğitim yönündedir. Orta çağ iktisat ahlakı, alt alta sıralanmış homojen bir bütün manzarası verir. Bunu yaptıran ise dindir ki orta çağ ahlakı yer yer dini-mistik duygularla örülüdür. İktisat ve cemiyet ahlakı "temel kıymetler ve idealler" üzerinde kurulur. "Maddeleşmemiş bir dünya görüşünün" getirdiği davranış ve düşünceler, üstlerin salt zenginlik için değil unvan, asalet, gösteriş gibi nedenler yüzünden para sever olmaları bu duruma örnektir. Cengiz'e göre Ülgener için feodal zihniyetle birlikte maddeleşmemiş dünya görüşü durgun bir hayatın yaşanmasında etkilidir. Mistik tasavvufi düşüncenin de bu süreçte etkisi olmuştur. Böylece Müslüman'ın dünyadan nasibinin sadece bir kefen olduğuna yönelik genel kabulden oluşan iktisadi ahlak ve zihniyet, sadece rızık bekleyen ve birikim için herhangi bir çabaya gerek duymayan insan tipini oluşturmuştur (Cengiz, 2018: 421). Bu insan tipi çok farklı sınıflarda görülebilir. Orta çağda çok çeşitli sınıflar ve geçinme yolları olsa da iktisadi ahlak ve zihniyet tüm sınıflarda ortaktır. Bu bağlamda incelenen orta çağ ahlakı genel olarak tüm sınıfları kapsamaktadır. Orta çağ ahlakına bütünsel bakılırsa, yaşamın maddi hayatının ötesinde olan pasif kapalı bir yaşam şeklinin hâkim olduğu fark edilir. Ayrıca zaman ve mekân mesafe şuru denilen bir kültür bulunmaktadır. *Zihniyet ve Din* eserinde de Ülgener'e göre "madde, çevre ve zaman boyutlarına yakın veya uzak ölçüleri ile bir çeşit mesafe alış! Söz konusu olan yalnız maddi objektif ölçülerle dıştan değil, fakat sübjektif değer ölçüleri ve tercihleri ile içten

doğru mesafe tayinidir. Dünya malına, çevre bağlarına ve gelecek hesabına ya adamakıllı ısınmış bir yaklaşım veya her birine gerektiği kadarının üstünde soğuk bir mesafe alış" (Ülgener, 1981a: 30). Genel olarak ifade edilirse mekânla kastedilen orta çağ insanın dar çevresiyle yetinmesidir. Zaman mesafesi ise kendini gelecek kaygısızlığında gösterir. Böylece zaman ve mekân olarak daha ötesini düşünmek ve uzak geleceği planlamak, ortaçağlaşmış insan için tehlikeli olduğu kadar gereksizdir. Mekân ve zaman mesafe şuurunun toplamı kendisini durgun hayat anlayışına götürür. Burada mal, mülk kendisinden daha yüce bir amaç için olursa meşrudur. Örneğin ibadet etmek, başkalarına muhtaç olmamak, yok olmamak gibi amaçların haricinde mal edinme isteği ve çabası "sapkınlıktır". Mal veya mülkün üretim, tasarruf, birikim amacıyla edinilmesi düşüncesi yerleşik değildir. Özetle, mal edinme çabasının meşru görülen hali kendini ve yakınlarını geçindirecek kadar çalışmaktır. Sadî'nin sözü tipik orta çağ dönemi insanın özgün ahlak belirtisidir: "Mal ömrün huzur ve asayiş içindir, ömür mal cem eyleme için değildir." (Ülgener, 1981b: 70). Kısaca, orta çağın yüceltmek istediği insan tipi (insan-ı kâmil), kaygısız rızından emindir, basit geçim araçları ve seviyesi ona yeterdir, itidallik halindedir

Ülgener, ortaçağlaşmış kesimin başında gördüğü esnaf-lonca, tüccar gibi zümrelerin esnaf terbiyesi ve lonca ahlakı üzerinde de özellikle durur. Yapılan iş ile ahlak arasında bağlantı ve ilişkinin varlığını vurgular. Buna göre, sofilerin el işçiliğiyle geçinmesi gerektiğine yönelik düşünce hâkim bir görüştür. Zira el işçiliği tam da ne batıran ne de yükselere çıkartan özelliğiyle itidal halinin yaratıcısıdır. Oysaki ticarete dayalı biri işte batırma veya çok kaybetme riskleri bulunmaktadır. Öte yandan orta çağ iş ahlakının, öğüt niteliğindeki edimleri söz konusudur. Örneğin, "hırs kapısını kapa, kanaat ve rıza kapısını aç." "Rekabet etme". "Kendine uygun işte çalış, rastgele iş değiştirme, bulunduğun yerde kal, sahip olduğun işi icra etmeye devam et." "Kaliteli üretmeyi niceliğe, çok üretmeye her zaman tercih et." "Üretim aşamasında hızlı davranma, yavaşça çıkan mamul daha kaliteli olur." "Geleneklere ve otoritelere bağlı kal, usullere riayet et." "Ustanın sözünden ve onun tutuğu yoldan ayrı düşme, ona muhalefet etme." "Vasita olmadan zanaata olgunlaşma hayal mahsulüdür." Bu gibi düşünceler, otorite figürleri olan ustaya veya şeyhe bağlılığı da artırmıştır. Bu kültürel, ahlak ve zihniyet kodlamaları bir sınıf ayrılığını da yaratmaz, zira çırak-kalfa-usta; şeyh, mürit aynı yolda yürüyen "yoldaş" olarak görülür. Bunlara ek olarak zanaattın püf noktalarının sır olarak saklanmasına yönelik teklif de de orta çağ ahlakçısının genel iktisadi tavsiyesidir. Bu önerinin temel amacı meslek sırlarının saklanmasıyla mesleğin ayağa düşmesini engellemektir. Özetle lonca-esnaf ahlakı ile siyaseti, durgun-kapalı sanat anlayışı, gelenekçi, otoriteye bağlı, ağır ve yavaş hayat görüşüne dayanır (Ülgener, 1981b: 75-95). Orta çağda sınıfsız bir toplum düzeni olmamasına rağmen, tüm sınıflara mensup insanların aynı iktisadi zihniyet içinde olduğunun savunulması önemli bir sorundur. Ülgener'e göre istisnai haller mevcut olsa da bütün insanlarda sanıldığı gibi" kayıtsız, ihtiyaçsız, kaygısız" bir hal bulunmamaktadır. Ülgener, ahlak ile zihniyet arasındaki farkları "kanaatkârlık" mevzusunda aramaya meyillidir. Ona göre orta çağ ahlakınca öngörülen "kayıtsız ve kaygısız insan" bir gerçekliği olan bireyden ziyade idealize edilmiş bir figürdür. Bu ideal tipten sapmalar günlük yaşamda sık sık karşılaşılan bir durumdur. Denilebilir ki zaman zaman bu sapmalar bazı ahlak normlarını dahi değiştirebilmiştir ancak bu tarz düzeltme ve değişimler genelde üst tabakalar lehinde olmuştur (Özkerem, 2007: 43).

Bununla birlikte yine de orta çağ insanı genel olarak kismetine razıdır, rutin hayatından çıkmaz, zenginliği üretim için değil, gösteriş yapmak için arzular. Bundan dolayı orta çağ insanı çoğu zaman aynı noktalarda birleştiğinden ortak bir orta çağ ahlakından söz edilebilir (Ülgener, 1981b: 98). Her tabakanın (üst-alt) kendine ait bir zihniyeti olsa da, asilik iddiası, zenginleşme isteğinde olduğu gibi üst tabakanın zihniyeti alta doğru ilerler. Keza asilik, nesep, soyluluk hevesi eşrafta olduğu kadar tarikat sınıfında da bulunur. Servet ise daha önce de zikredildiği üzere gösteriş için arzu edilmektedir. Öte yandan kazanma hevesi ve edinme arzusu rasyonel araçlarla değil soygun, baskın, definecilik gibi araçlarla veya hileli satmak, eksik vermek, karaborsacılık gibi yollarla tatmin edilmeye çalışılır (Ülgener, 1981b: 112-116). Altın ve gümüş tutkusu da ortaçağlaşmış insanın tipik bir durumu olarak göze çarpar. Ancak bu dahi Batı'da olduğu gibi büyük yatırımlar ve birikim aracı olarak değil bazen gösteriş ve ihtişam, bazen de siyasal-politik fonksiyonları yerine getirmek içindir. Örneğin üst tabakadakiler alt tabaka veya sınıftaki insanları bir nevi hizaya sokmak, itaat etmeye ikna etmek için onlara bağlı ve

ihşanlarda bulunurken; alt tabakadakiler ise üstekilere yaranmak ve bir ihtimal "yukarı" ya çıkabilmelerine araç olabilecek rüşvet, hediye sunabilmek için altın ve gümüşü arzulamışlardır. Söz konusu bu amaçlarına ulaşabilmek için birikim yoluna gitmişlerdir. Kısacası "önce üst tabakalarda görünüp oradan alt ve orta tabakalara sızan iktisat zihniyetinin en önemli, belki de başta gelen tezahürlerinden birini Ülgener "altın ve gümüş tutkusu" olarak niteler "(Özkiraz, 2007: 45).

Ülgener Doğu dünyasında kapitalizmin veya iktisadi gelişimin olmamasının nedenlerini "Setler ve Engeller" başlığı altında incelemeye devam eder. Bu aşamalar, "daralma ve boğulma", "savrulma ve boşalma", "boşalma ve dağılmanın sonu" olarak üç kısma ayrılabilir. Ülgener'e göre Batı'da XVI. yüzyıldan beri devamlı rasyonelleşme ölçeğinde teşebbüs zihniyeti yer alırken, Osmanlı'da önce iç pazarda tıkanma, sonra feodal zihniyet ve ahlak, tasavvuf terbiyesi hâkim olmuştur (Ülgener, 1981b: 131). Daralma ve boğulmanın oluşumu ve gelişimi de bu süreçten uzak değildir. Daralma ve boğulma, dış-uzak pazarlarda kapanma ve iç pazarlarda ve üretimde daralış olarak ayrılabilir. İlk aşamada (dış ve uzak pazarlarda kapanma) deniz ticareti XV. yüzyıldan itibaren şarkta yerini daha çok kara-kervan yoluna bırakırken, garpta ise özellikle XVI. yüzyıldan itibaren tersi olarak gelişip ihtiras ve kar hırsıyla denizlere açılım olarak gelişmiştir. Şark zihniyetinin denizi kötölemesi çok sonraları kendisi için gelecek olan felaketin de taşıyıcısıdır (Ülgener, 1981b: 139-140). Doğu'nun bu şekilde ticarete geri kalması elbette ki sosyo-ekonomik yaşamda da gerilemesine neden olacaktır. Örneğin gelirleri azalan tüccar sınıfı iktisadi durumlarının kuvvetlendirmek için illegal yollara girişmiştir. Doğu'da zamanla tüccarlık pek de hoş anlamalara sahip olmayan bezirgânlığa (basit çarşı esnafı, seyyar satıcı) dönüşmüştür. Diğer bir ifadeyle, "ululuk" olan bezirgân-tüccar "aşağılık ve bayağılık" manasına evrimleşmiştir (Ülgener, 1981b: 137). Deniz ticaretinin (gemi yapımı, nakliye, denizin riski) kendine has doğası bazı organizasyonları da zorunlu tutmuştur. Örneğin deniz ticaretini yapmak için büyük sermaye gerekliliği, Batı'da ortaklaşmayı, şirketleşmeyi artırmış, deniz ticaretinin içinde barındırdığı riskler yüzünden örgütlenme faaliyetleri de yoğunlaşmıştır. Bu dönemdeki iç pazarlardaki ve üretimdeki daralma da önemlidir. Ülgener'in çıkarımlarına göre, şarkta, XVI. ve XVII. yüzyılda sermayeciler, girişimciler oluşmuş olsa da kapitalist sistemin hukuki ve manevi altyapısı ve unsurları olmadığından bu sermayeci sınıf engellerle karşılaşacak, kendisi de belirli bir zaman sonra istihdam ve ferahlık yerine kuracağı çeşitli baskılarla darlık ve kıtlığın müsebbiplerinden olacaktır. Buna ek olarak esnaf sınıfının dışında olan çeşitli gruplar (ulema, yeniçeri) esnaflığa başlamışlardır. Ancak bu kişiler, gerçek esnaflardan daha tecrübe ve bilgiye sahip olmadıklarından esnaflığa, piyasaya bir canlılık getirmemişlerdir. Aksine toplumsal ve ekonomik hayatı zorlayan unsurlara dönüşmüşlerdir. "Şehir dışında hammadde üreten köylüyü ezen sermayeci neyse, şehir içinde satıya göz açtırmayan yeniçeri ve sipahi de odur" (Ülgener, 1981b: 153) denilebilir. Dışarıdan esnaf sınıfına dâhil olan bu kişiler gelir ve geçimde darlığa neden olmuşlardır. Dirlik ve düzeni kâğıt üzerine bırakmışlar ve neticesinde esnaf ahlak ve zihniyetini kötü etkilemişlerdir.

Ekonomik alanda yaşanan daralmalar, normal geçim yollarında sapmalar meydana getirmiş, bunun sonucunda insanlar çeşitli kazanç yollarına adeta savrulmuştur. İkinci aşama olan savrulma ve boşalmada Ülgener bu yollara değinir. Diğer bir ifadeyle bu aşamada genel olarak girişimcinin kazanç edinme hırs veya arzusunun normal yollarla tatmin edilmemesinden dolayı seçmek zorunda kaldığı çeşitli yöntemler açıklanmıştır. Ülgener'e göre ilk sırada kaba ve zora dayalı kazançlar bulunmaktadır. Bunlar genelde devlet otoritesinin sürdürücüleri veya tam tersi devlet otoritesinin dışındakilerin aracılığıyla olur. Yol kesme, soygun, adam kaçırma, fidye veya daha kapalı bir şekilde olmak üzere çiftçiyi çeşitli araçlarla ezerek çıkar sağlama, rant ele geçirme bunlara örnektir. İkinci sırada uysal ve sinsi kazanç edinme yolları yer almaktadır. Zahmetlere katlanmamak için yöneticilere yaranma babında göze girmeye çalışma, yanaşmalık, el etek öpme gibi davranışlarla mal sağlama bu yollardandır. Son olarak hayal ve hile mahsulü kazançlar da bulunur. Bunlar definecilik, sihir, dua, keramet vb. yollarla yapılır.

Ülgener'e göre, XV. ve XVI. yüzyıldan itibaren kazanç ve geçim yolları daralmıştır. Bu daralma sonucunda ise zaten esasen her zaman belli bir oranda var olan yukarıdaki araçların kullanım oranı, yaygınlığı ve sıklığı daha da bir artarak zihniyeti ve ahlakı da etkilemiştir (Ülgener, 1981b: 160-170). Batı'da ise tam tersi olarak ticaret ve sanayinin gelişmesi sonucunda ilerleyen kapitalist ahlak ve

zihniyet bu yolların genel olarak tek tek kapanmasına neden olmuştur. Doğu'da ve özelde Osmanlı'da ise bu konuda vurgulanması gereken en önemli hususlardan birisi sanat/zanaat, meslek hayatı uzun zaman rasyonelleşmekten mahrum kalmıştır.

Üçüncü aşama olan boşalma ve dağılmanın sonunda ise ortaçağlaşan Osmanlı toplumunda kanaatkâr bir zihniyetin esasen bulunmadığı açıklanır. Özetle bu toplumda iktisadi bir gelişmeye yetecek kadar kazanç hevesi bulunmaktadır ancak bu enerjinin değerlendirilmesinde yanlışlıklar bulunduğu vurgulanır. Ülgener'e göre

İktisadî bir gelişme ve serpilmeyi için için ateşlemeye yetecek kadar kazanç hevesi içtimai hayatın nesci altında fazlası ile mevcuttur. Fakat netice? Yerini bulamayarak dışarıya taşmış, savrulmuş ve boşalmış bir enerji! Nasibini rastgele vasıtalar peşinde arayan bu savruk hırs, tekrar edelim ki, 15., 16'ncı asırların Garp dünyasına da yabancı değildir; fakat kazanç insiyakı orada 18'inci asırdan beri yavaş yavaş normal yatağına girer, —Max Scheler'in güzel bir teşbihi ile— kuytu ve karanlık izbelerinden açık ve aydınlık caddelere çıkarken, Şarkın 18'inci asrı halâ «sarmaşık ve dolaşık» kazanç yollarının loşluğu ve izbeliği altındadır!... (Ülgener, 1981: 170).

Kısacası toplumda kazanç ve geçim yollarında irrasyonel yöntemler hâkimdir. Her şey donuk ve durgun bir manzaraya sahiptir. Örneğin kıymetli mal olan altını gömme adet haline gelmiştir ki para gömme defineciliğin bir diğer yüzüdür (Ülgener, 1981b: 171). Ülgener, iktisadi geriliğin veya geniş anlamda (fikri, zanaat, eğitim vb.) ortaçağlaşmanın nedenleri olan setler ve engelleri irdeledikten sonra çözülme devri dünyasına, zihniyetine değinir. Aslında genel anlamda İslam toplumlarında orta çağ hasletlerine bir geriye dönüş olan çözülme dönemi (Ortaköy, 2014: 99) insanın genel niteliklerini ortaya koymadan önce çözülmeden kastedilenin açıklığa kavuşturulması gerekir. Ülgener'in başvurduğu çözülme kavramının Osmanlı tarihçilerinin kullandığı duraklama ve gerileme kavramlarıyla zamansal olarak bir ilişkisi yoktur. Osmanlı tarihçileri için Osmanlı'nın batış dönemleri 16. yüzyıldan sonra başlarken Ülgener için çözülme 15. ve 16. yüzyıllarda başlamaktadır. Ülgener'e göre bu yüzyıllarda coğrafi keşifler dünya ticaret yollarını Atlantik kıyılarına kaydırmış, böylece bölgede önce ağır ve yavaş daha sonra hızlı bir şekilde bir alçalma dönemi meydana gelmiştir. (Özkeraz, 1999: 131). Ülgener çözülme dönemi insanın genel bir portresini çizmeye çalışır. Bu resimde, altta temel değerleri ve kuruluşları ile "ortaçağlaşmış" bir dünyanın iktisat ahlakı ve bunun üstüne gelip oturmuş ikinci bir tabaka çözülme dönemi zihniyeti yer almaktadır (Cengiz, 2018: 438). Ülgener'e göre çözülme devri serveti, daha çok devleti yönetenlerde, şehirlerde sinsi ve uysallıkta hüner sahibi insanlarda, taşrada ise kaba ve zor kullanma gücüne sahip olanlardadır. Kazanmak ve tüketmek bu dönemde iktisadın dışındadır ki buradan kasıt üretim ve kapital birikim için değildir. Zenginlik uzun vadeli olmamıştır genelde bir nesil ile sınırlıdır (Ülgener, 1981b: 180). Çözülme devri zengini zihniyeti de zenginliği de toprağa gömülüdür. Zira zenginliği daha çok doğrudan veya dolaylı olarak toprak sayesinde edinmiştir ve tüm hesabını toprağa göre ayarlamaktadır. Bu dönem zengini gösteriş, görünüm, ağalık, efendilik için zengindir oysa batıdaki zenginin zihniyeti toprak dışı olup parası da ticaret içindir (Ülgener, 1981b: 183). Ortaçağlaşmada tüketime dayalı bir zihniyet hâkimdir ki bu dünyanın mallarını fazla didinmeden ele geçirmek, edinenleri huzur ve sukut içinde tüketmek anlamına gelir. Diğer bir ifadeyle orta çağ ve özellikle çözülme devri iktisadî, tüketim ve harcamaya dayalı iktisat rejimidir. Bu ise batıdaki gibi bir kapitalist iktisat zihniyetinin oluşmasına engeldir. Bir başka ifadeyle "bu toplumda tüketim, emek ve üretimden öndedir. Dolayısıyla çözülme devri zihniyeti bir 'tüketici zihniyet' olarak ele alınabilir" (Özkeraz, 2007: 55). Şu da eklenmelidir ki tüketimin odak nokta kılındığı söz konusu bu zihniyet, üretmek tüketim veya üretime katkı sunarak tüketim anlayışı niteliğindeki bir iktisat ahlakından uzaktır.

Ülgener, sert ve kesin bir şekilde tarihi kapitalist öncesi ve kapitalist dönem diye ayırmanın yanlış olduğunu ifade eder. Zira kazanma gayreti her zaman mevcut olmuştur. Ancak asıl sorun bu gayretlerin, edinme hırsının nasıl bir yol izlediğidir (Ülgener, 1981b: 195). Batı ve Osmanlı burada ayrılmaktadır. Osmanlı irrasyonel yolları tercih ederken, genel olarak Batı kapitalist bir hukuk ve organizasyon yaratarak yoluna devam etmiştir. Bu sayede Batı'da, Doğu'dan farklı olarak müstakil bir işveren sınıfı oluşmuştur. Doğu'da ise işveren gerçekten sermayeci olmak için değil" ululanmak, şeref ve izzet bulmak" için ticaretle uğraşmıştır (Ülgener, 1981b: 199). Özet ifadeyle sınıflarda farklı tezahür

olsa da yine de tüm sınıflarda çözülme devri feodal zihniyet hâkim olmuştur. Ülgener'e göre, Doğu'da merkantilizmin gelişmemesinin temel nedeni yönetenin feodal zihniyetinde aranmalıdır. "Biz ticaret yaparsak kim yönetir" (Ülgener, 1981b: 200) anlayışı ve buna bağlı olarak bunun sosyal hayata yansımaları hâkimdir.

Ülgener, iktisadın çevre, eşya, zaman ile olan ilişkiler bütünlüğünün bir uzantısı olduğunu kabul etmenin yansıması olarak, yukarıda da ifade edildiği gibi çözülme devri insanın bir portresini çizer. Buna göre bu devir insanı eşyaya bakışında, üreten ve üretilen birbirine sıkı sıkıya bağlıdır, bir nevi et ile tırnak gibidir. Kalite, nicelikten veya miktardan çok daha önemlidir. Bir başka deyişle sayı ve hesap kalitenin gerisindedir. Çevreye bakışta üretici, tüketici veya alt, üst için devlet kendisiyle mücadele edecek bir kuvvet veya desteğinden yararlanılacak bir güçtür. Diğer yandan "yabancıya" mesafeli bir durum hâkimdir ki mal üretimi gibi teşebbüs de aile içindedir. Geleceğe (zamana) bakışta ise zaman içinde yaşanan yıl veya bundan çok az fazla olan bir süredir. Bir teşebbüsün kuruluşu gelişimi, devamlılığı pek azı müstesna nesilden nesle çok azdır (Ülgener, 1981b: 205-207).

Özetle Ülgener, iktisadi gelişimin kendisinde insan gördüğünden iktisadi geriliğin nedenini de öncelikle insana bağlar. Zira Ülgener'e göre,

"İktisadi analize insansız değil, tam tersine insandan başlayarak girmek gerekir. İktisadi yaşayış, sadece mal ve para yığınlarının bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. O yığınların altında kendine has tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatar...İktisadi gelişmeyi sadece iktisadi ölçülerle tahlil etmek mümkün değildir ve gelişmeyi engelleyen ne tabii kaynaklar ve ne de sermaye kıtlığı olup, asıl sebep insan faktöründeki yetersizliklerdir." (Ertüzün , 1987: 20).

Doğu veya Osmanlı toplumu maddiyatı merkeze koymayan bir dünya görüşüne sahiptir. Ancak bu durum, bu toplumların mutlak anlamda kazanma isteği ve arzusundan uzak olduğu anlamına da gelmemektedir. Her dönemde olduğu gibi ortaçağlaşmış Osmanlı toplumunda da para, altın, gümüş hevesliği mevcuttur. Bununla birlikte bu arzu Batı'da olduğu gibi birikim, tasarruf, üretim, şirketleşme hedefi için değil, daha çok gösteriş, güç, rüşvet, hediye, ağalık, efendilik gibi daha dar anlamlı bir amacın gerçekleştirilmesi içindir. Sonuçta ise bu haller kapitalist bir hayat veya iktisadi yaşam şeklinin de yerleşmesini de engellemiştir. Bu durumla ilintili olarak Ülgener, Sombart'ın iktisadi zihniyetin insanlardaki yansımalarını inceleyip kritiğini yapmıştır. İktisadi faaliyeti sadece insanların yaşamlarını devam ettirmelerini sağlayan ekonomik faaliyetlerle sınırlandırmayan, aynı zamanda ahlaki ve düşünsel unsurları da önemseyerek kapitalizmin ruhunu dikkate alan (Tutar , 2019: 314). Sombart'a göre üç farklı şekilde cereyan eden iktisadi zihniyetlerde;

"1-insanlar iktisadi faaliyetlerinde ya basit ihtiyaç tatmini prensibini takip ederler yahut da kar prensibine göre hareket ederler; 2-Üretim için lüzumlu vasıtaları ya anane ve göreneğe istinaden seçerler yahut da o vasıtaları gayeye uygun olup olmadıkları bakımından tetkik ve muayene ettikten sonra, yani rasyonel olarak kullanırlar; 3-Nihayet birlikte çalıştıkları topluluğa karşı ya dayanışma ve diğerkâmlık duygusu ile yahut ferdiyetçi ve egoist bir zihniyetle cephe alırlar" (Torun ve Duran , 2001: 71).

Sombart'ın bu görüşlerini eleştiriye tabi tutan Ülgener'e göre Sombart esasen biri kapitalizmden önceki iktisadi yaşama ve diğeri kapitalist iktisada özel olmak üzere iki temel iktisadi zihniyetten bahsetmektedir. Bu zihniyetlerden ilki ihtiyaç tatminine, ikincisi kazanç ve özellikle para kazancına yöneliktir. Ülgener, Rüstow'a katılarak iki değil üç iktisadi zihniyetten bahsetmenin daha doğru olduğunu düşünür. Rüstow'a göre,

"1) Ancak istihlak ve maiyet temininin şimdiye kadarki ananevi ve mutad seviyesi muhafaza edilmeye çalışılır. 2) Daha çok ve gittikçe daha fazla istihlak edebilmek gayesiyle şimdiye kadarki geçim seviyesinin aşılmasına gayret edilir. 3) Emlak sahibi olabilmek gayreti, hasislik, tahakküm hırsı, spor bazen de (mesela Kalvinizm'de olduğu gibi) dini saiklerle istihlak dün bir seviyede tutularak mümkün olduğu kadar fazla sermaye teraküm ettirmeye çalışılır" (Rüstow, 1940: 198).

Böylelikle kapitalist zihniyete esas merkez unsur daha fazla sermaye birikim çabasıdır. İktisadi faaliyetlerde bulunan insanın ulaşmak istediği amaç onun zihniyetini ve yaşam şeklini de etkiler. Ülgener'e göre kapitalizm ile birlikte insanlar genelde ihtiyaçlarından fazla mal üretmeye başlamış bundan ötesi salt kar etmek için ekonomik faaliyetlerle meşgul olmuşlardır. Daha çok kar edebilmek amacıyla üreten bu insanlar üretimi daha da artıracak çağa uygun yöntemler ve araçlar kullanmaya başlamışlardır. Kar gütmeye hırsı bireysellik duygusunu artırmış, böylece dayanışmadan ziyade bireysel çıkarlar ön plana çıkmıştır. Daha fazla kar hırsı, kazanma arzusu, bunun için kullanılan modern araçlar ve bireysellik kapitalizmin vazgeçilmez unsurlarıdır (Torun ve Duran, 2001: 72). Ülgener'e göre, Osmanlı'nın sahip olduğu iktisadi zihniyet kapitalizmin yerleşmesine mâni olmuştur. Ona göre, Doğu-Osmanlı temelde normal ve mutad kazanç imkânlarını yitirerek en sonunda loş ve sapa yollara yönelirken, Batı kapitalist organizasyon ve hukuk formlarının kuruluşu ile dar ve eğri yollardan düzlüğe çıkmanın yönünü ve yöntemini bulmayı başarmıştır (Ülgener, 1981b: 196). Ülgener coğrafi keşifler döneminde dünya ticaret yollarının değişmesinin etkisini de görmezden gelmez. Bu paralelde düşünen Ahmet Özkiraz'a göre;

"Yakın şarkta orta çağ sonlarına doğru görülen ticaret kapitalizminin 15. ve 16. yüzyıllarda coğrafi keşifler ve dünya ticaret yollarının Akdeniz limanlarından Atlantik kıyılarına doğru yer değiştirmesinin trajik bir sonucu olarak Osmanlı toplumsal düzeni yeniden ortaçağlaşmış...Ülgener'e göre tasavvufta görülen kontemplatif-mistik yaklaşımlar tüketim toplumu ve tüketim zihniyetine yol açan durgun-atıl hayat anlayışını farklı tabakalar için farklı yollarla meşrulaştırmıştır. Ülgener Osmanlı orta çağı için üç ideal-tip belirler: Ümera, ulema ve fukara. Ülgener ulemayı dar nüfuz ve iktidar açısından umerâya dahil ederek bu sınıflandırmayı alt ve üst tabaka olmak üzere ikiye indirir" (Özkiraz, 2007: 42).

Coğrafi keşifler sonuçlarının iktisadi yaşama olan etkisi Batı dünyasında olduğu gibi Doğu'da da kendisini kısa zamanda göstermiştir. Osmanlı toplumu hemen ve derhal askeri veya siyasi alanda olmasa da (15. ve 16. yüzyıllar düşünüldüğünde) iktisadi yaşamda geri kalmışlık veya geriye dönme anlamında yukarıda da izah edildiği gibi ortaçağlaşma sürecine girmiştir. "Her münferit hadise ne kadar maddi ve reel görünürse görünsün, daha da geride manevi bir realite ile tayin edildiğini ileri süren Ülgener, Osmanlı ekonomik düzleminin kapitalistleşmemenin arka plandaki manevi amilin yaptırım gücünü göstermiştir" (Sayar, 1998: 317). Mistik yönlü tasavvufi hayat anlayışında var olan atıl, durgun, pasif, yarını ya da birikimi düşünmeyen zihniyet özellikleri de ortaçağlaşma sürecini beslemiştir. Böylece bu süreç genel olarak ortaçağlaşan toplumsal sistemin belli başlı unsurlarına (ümera, ulema, fukara) hâkim olmuştur.

SONUÇ

Batı dünyasında toplumsal zihniyetin iktisadi yaşam, ekonomik faaliyetler üzerine etkisi veya ticari girişimcilik ve atılımla ilintisi Max Weber, Werner Sombart, Alexander Rüstow gibi ekonomist ya da sosyologlar tarafından ele alınmıştır. Sabri F. Ülgener, zaman zaman bu düşünürlerden yararlanarak bazen de bu düşünürleri eleştirerek Doğu dünyası özelde Osmanlı üzerine benzer sorgulamaları özgün bir yorumla gerçekleştirmiştir. İktisadi gerilemenin, ekonomik yoksulluğun temel nedenini insanın meydana getirdiği ahlak ve zihniyete aranması gerektiğini düşünen Ülgener'e göre Osmanlı toplumu belli bir dönemden sonra ortaçağlaşmış bir toplumdur. Devletin mali durumu çok kötü olmasa da XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı toplumu, iktisadi olarak kapital birikimi ve tasarrufu oluşturacak bir kültür, ahlak ve zihniyetten uzaktır. Bunun oluşmasında birbirini besleyen pek çok faktör etkilidir. Batının artan ticari baskısı, coğrafi keşifleri sonucunda değişen ticaret yolları ve yönlendirici kuvveti Doğu dünyasına ekonomik olarak zarar vermiştir. Osmanlı toplumunun sahip olduğu zaman, çevre, dünyaya yönelik dar bakış açısı da iktisadi gerileyi besleyen önemli etkenlerdir. Doğru ve rasyonel olmayan kazanç yollarının toplumda hâkim olan kültürel unsurlar olması toplumun zihniyetini de etkilemiştir. Zaman zaman toplumda ahlak ve hâkim zihniyet çatışsa da, yine de ranta dayalı, gelenek ve göreneklere bağlı, birikim ve tasarruf karşıtı zihniyet ön plandadır. Çözülme devri serveti veya zenginliği her zaman emek sayesinde meydana gelmeyen toprağa dayanmaktadır. Bu zenginlik veya servetin devlet-otorite sayesinde gerçekleşmesi, Doğu/Osmanlı toplumunda teşebbüs zihniyetinin gelişmemesinin de önemli

nedenidir. Teşebbüs zihniyetinin gelişmediği toplumda ise daha çok tüketime dayalı bir zihniyet yerleşiktir. Üretmeyen toplumsal düzen aynı zamanda yerleşik olan usullerin, kuralların sürekliliğinden yana bir pozisyon belirlemektedir. Bu ise bir yandan gelenekselleşme sürecini yaratırken, diğer yandan da otorite olarak kabul edilen kurum veya şahısların eleştirilmez olduğuna yönelik düşüncüyü beslemektedir.

KAYNAKÇA

- Ateş, T. (2011). Son Büyük Hocalar'dandı. Ed. Murat Yılmaz, *Sabri Fehmi Ülgener*, T.C Kültür Turizm Bakanlığı, Ankara: 2011, 467-473.
- Ayan, D. (2011). Sabri F. Ülgener'in Türk Düşünce Kültüründeki Yeri. Ed. Murat Yılmaz, *Sabri Fehmi Ülgener*, T.C Kültür Turizm Bakanlığı, Ankara: 2011, 179-205.
- Bıyıklı, Ş. (2019). Zihniyet Araştırmaları Bağlamında Sabri Ülgener'in Araştırma Yöntemi ve Klasik Kaynaklarının Kritiği, Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi
- Cengiz, O. (2018). Ülgener'in Orta çağ İktisat Ahlakı ve Zihniyet Tahlilinin Teorik Tasnifi, *Tarih Okulu Dergisi (Journal of History School)*, XXXVI, 421-442.
- Dinçaslan, M. (2017). Sabri F. Ülgener ve İdris Küçükömer'in Perspektifinden Osmanlı-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmışlık Analizi, Doktora Tezi. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Ertüzün, T. (1987). Prof. Ülgener'in İktisadi Kalkınma Yaklaşımı, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 43, 1-4, 13-25.
- Fritz Neumark, F. (1938). Maliye Siyasetinin Milli Hususiyetleri, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 4, 14, 361-375.
- Hepvar, M. (2017). Alman Tarihçi Okulu'nun Sabri F. Ülgener Üzerine Etkisi, İstanbul: Kültür Ocağı Vakfı, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Kürsüsü
- Köksal, İ. (2011). İktisat Zihniyeti. Ed. Murat Yılmaz, *Sabri Fehmi Ülgener*, T.C Kültür Turizm Bakanlığı, Ankara: 2011, 297-307.
- Ortaköy, S. (2014). *Sabri Ülgener ve Max Weber'de İktisadi Zihniyet*, Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi
- Özkerem, A. (1999). *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*, Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi
- Özkerem, A. (2007). Sabri F. Ülgener'de Zihniyet ve Gerikalmışlık Osmanlı'dan Günümüze Yapısal Bir Çözümleme, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 36, 35-59.
- Rüstow, A. (1940). İktisat İlminin Esasları, Çev. Sabri F. Ülgener, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 2, 155-200.
- Sayar, A.G. (1998). *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Sayar, A. G (2006). Sabri Ülgener'in Eserlerinin Toplu Olarak Yayınlanması Üzerine Düşünceler, *Zihniyet, Aydınlar ve İZM'LER* içinde, V-XVI. İstanbul: Derin Yayınları
- Sayar, A. G. (2011). Sabri F. Ülgener (1911-1983) Türk İktisatçı ve Sosyoloğu. Ed. Murat Yılmaz, *Sabri Fehmi Ülgener*, T.C Kültür Turizm Bakanlığı, Ankara: 2011, 13-18.
- Sayar, A.G. (2012). Ülgener, Sabri Fehmi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, 289-291.
- Tak, A. (2017). Sabri F. Ülgener, İktisadi Hayat, Tasavvuf, Geleneksel Dünya ve İslâm'ın Yeni Teolojisi, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 10, 299-325.
- Torun, F. ve Duran, H. (2011). Sabri F. Ülgener ve İki Eseri Üzerine Bir Değerlendirme. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 0 / 42, 63-75.
- Tuna, O. (2011). Muhterem Meslektaşlarım ve Aziz Talebemiz. Ed. Murat Yılmaz, *Sabri Fehmi Ülgener*, T.C Kültür Turizm Bakanlığı, Ankara: 2011, 453-458.
- Tutar, C. (2019). Burjuvazinin ve Kapitalist Zihniyetin Temelleri, *Üsküdar Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi Etkileşim*, 4, 314-319.

Ülgener, S. F. (2006). *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler* . İstanbul: Derin Yayınları.

Ülgener, S. F. (1981a). *Zihniyet ve Din-İslam Tasavvuf ve Çözölme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul: Derin Yayınları.

Ülgener, S. F.(1981b). *İktisadî Çözölmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Derin Yayınları.

Yılmaz, F. (2011a). Sabri F. Ülgener ve Liberalizm. Ed. Murat Yılmaz, *Sabri Fehmi Ülgener*, T.C Kültür Turizm Bakanlığı, Ankara: 2011, 85-103.

Yılmaz, M. (2011b). Sabri Fehmi Ülgener ve Muhafazakârlık. Ed. Murat Yılmaz, *Sabri Fehmi Ülgener*, T.C Kültür Turizm Bakanlığı, Ankara: 2011, 47-85.

Yörük, A. (2011). Prof. Dr. Sabri Ülgener. Ed. Murat Yılmaz, *Sabri Fehmi Ülgener*, T.C Kültür Turizm Bakanlığı, Ankara: 2011, 460-465.